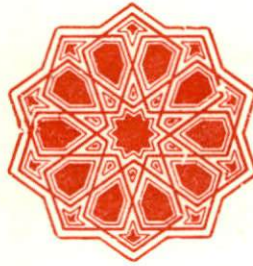

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

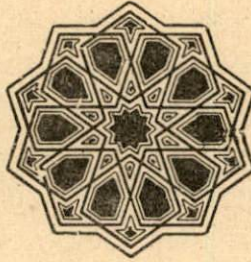
Makalelerin sorumluluđu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

ERMENİ KATOĞİKOSLUĞU VE ERMENİ MESELESİNE DAİR BİR ARŞİV VESİKASI ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK

Günümüzün aktüel konusu "Ermeni Meselesi", yurtdışında devlet erkânına, bilhassa devletimizin bütünlüğüne müteveccih bir duruma geldiği, 1973 yılından bu tarafa hız kazanmış suikastlardan anlaşılacaktır. Bu "mesele", devletin üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan birisi olmuştur. Bu gün, Türk Devleti'nin kendisini savunma ile karşı karşıya kaldığı bu meseleye, XIX. Yüzyılda nası bakıldığını ve münasebetlerin ne ölçüde olduğunu ortaya koyan, H. 1299 /M. 1882 târihinde Cevdet Paşa tarafından Bâb-ı Âli'ye takdîm edilen, Başbakanlık Arşivi Yıldız Tasnûfi'nde bulunan "Lâyiha"yı yeni, harflere çevirerek aynen vermeyi uygun bulduk.

Bu belge, Mehmet Hocaoğlu tarafından bazı kısımları, bilhassa son kısmı, çıkarılarak ve sadeleştirilerek neşredilmiştir¹. Hocaoğlu, Ermeniler hakkında yüzlerce arşiv vesikası arasından en önemlilerini seçtiğini, bu belgeleri olduğu gibi yayınlamayı çok istediğini² belirtmiştir. Biz de, tesbit ettiğimiz yüzlerce vesika arasından önemine binaen, bu vesikanın tamamını aynen neşretmeğe, yer yer ilâve ettiğimiz dip notlarla ona aydınlık kazandırmaya çalıştık.

Bu belgede; Ermeni Katoğikosluğu hakkında târihî bilgi verilmekte, bu dinî makamın Ermeniler indindeki yeri ve önemi belirtilmektedir. Ayrıca Sis Katolikosluğu'nun önemi üzerinde durulmakta; Türkiye'deki Ermeniler'in Rusya'nın hâkimiyetine geçmiş bulunan Eçmiyazın ile münasebetlerin kesilmesi ve oraya Ermenilerce yapılan malî yardımın önlenmesi teklif edilmektedir. Bu arada, Eçmiyazın ile Ermeniler'in münasebetlerinin devam etmesinin gelecekte Türkiye aleyhine olacağı, bazı Ermeni rûhâni ve ileri gelenleri tarafından, devlet erkânına mahrem

1 Bkz. Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlîmi ve Ermeniler İstanbul, 1976, s.f 43-48.

2 M. Hocaoğlu, a.g.e., VIII.

bir şekilde hatırlatıldığı da kaydedilmektedir. Bununla beraber, bu konuda farklı görüş ve düşüncerin yer aldığı da görülmektedir. Daha sonra İstanbul Patrikliği de işin içine girmiş ve Türkiye Ermenileri iki kısma ayrılmıştır: Sis merkezini tanımanın hem kendileri, hem de Türkiye için faydalı olacağını ileri sürenler; Eçmiyazın ile münasebetlerinin devam etmesini isteyenler.

Vesikannın münderecatından ve Cevdet Paşa'nın arızasından, önemine binaen, konunun tetkiki meseleye vâkıf Cevdet Paşa'ya havale edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. O da araştırmalarının neticesini, 2 Şaban 1299 /M. 19 Haziran 1882'de takdim etmiştir.

O gün, Sis'de az Ermeni bulunduğu mülâhazasıyla, Sis Katoğikosluğunun lağvedilmesi, Eçmiyazın yegâne dinî merci' olması istenmiş ve Rusya'nında desteklenmesiyle, 1902'de Sis Katoğikosluğu devreden çıkarılmıştır. O zamandanberi Eçmiyazın'da bulunan Katoğikos, Gregoryen (Lusavorçagan) Ermeniler'in dinî lideri olma vasfını bu güne kadar muhafaza edebilmiştir. İstanbul Patrikliği, eski önemini kaybetmiş ve bugün dördüncü sıraya düşmüştür.

"Ermeni meselesi" üzerinde eskiden yazılmış ve halen yazılmakta olan eserleri, makaleleri, gazete haber ve tefrikalarını incelerken, yukarıda belirttiğimiz konuların temeline detaylı bir şekilde inmediklerini müşâhede ettiğimi ifade etmek mecburiyetindeyim.

Ermeniler üzerinde pek çok eser-bilhassa yabancı dillerde-yazılmış veya yazılanlar tercüme edilmiştir. Ermenilerin sahip oldukları inançlar, kiliseler arasında rekabetlere sebep olmuştur. Her Hristiyan mezhebi, kendi inançlarının diğer mezheplerden üstünlüğünü ortaya koymak, diğerlerini kendi inançları etrafında toplamak için pek çok eser yazılmıştır. Buna rağmen bin yıla yakın bir süreden beri beraber yaşadığımız bu cemaat üzerinde, istenilen seviyede, bir araştırma yapılmamıştır. Gregoryen (Lusavorçagan) lerin diğer Hristiyan mezhepleri arasındaki yeri tam tesbit edilememiş; Selçuklular ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde görülebilen "nüans", XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gereği vechile muhafaza edilememiş veya yerine getirilememiştir.

Malûmdur ki, bir topluluk ile müsbet veya menfi münasebetlerde, en önemli mesele, o toplumu tanımaktır. Bu mesele ortaya konulmadığı ve bir bütün olarak ele alınmadığı takdirde münasebetler kopuk olur, belki de aleyhte cereyan eder. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, meseleyi sadece siyasî yönden ele aldıkları görülmektedir. Bilindiği

üzere her toplum, dili, dini, târihi, örf ve âdetleri ile ancak bir bütün teşkil etmektedir. Bunlardan birinin eksikliğinde onu, tanımak, kavramak pek mümkün olamamaktadır.

Bu gün Ermeniler ele alınca; onların Grek, Latin, İran, Rus ve Türk toplumu içindeki yeri –mazide, halde ve gelecekte– dinî durumu, dinî otoritelerinin nüfuzu ve hiyerarşideki mevkii, diğer Hıristiyan toplumları arasındaki itibarı, gözönünde bulundurulmalı; araştırmalarda bu husûslara ağırlık verilmelidir, kanaatindeyiz.

Bertrand Bareilles, eski İstanbul Patriği Ormanyan'ın eserine 1910 yılında yazdığı ön sözde, Ermeniler ile "Kilise"nin bir ve aynı şey olduğunu; nüfuz ve otorite yönünden aralarında ne bir mücadele, ne de bir anlaşmazlığın söz konusu olmadığını belirtmektedir. Bareilles, ayrıca, rûhâniler ile Ermeni Cemaatinin içiçe girerek ona "Millî Kilise" hüviyetini verdiğini; Cemaatin kendi şuuruna varmada "Kilise"nin büyük payı olduğunu; Hıristiyanlığı kabullerinden bu tarafa, kendi kaderlerini "Kilise"den ayrı tutmadıklarını; bu sebepten de hâkimiyetleri altında yaşadıkları milletlerin arasında erimediklerini; millî varlıklarını korumalarında "Kilise"nin önemli rol oynadığını³ ileri sürmektedir. Ormanyan ise, "L'Eglise Arménienne: Ermeni Kilisesi" adlı eserinde; vaktiyle hemen hemen unutulmuş olan Ermeni'nin 20-30 senedenberi aktüel bir konu haline geldiğini; onun dünü, bugünü ve geleceğinin çeşitli araştırmalara konu olduğunu; bu araştırmaların yüzyıllar boyunca hayli değişiklikler arasında bile onların mevcudiyetini devam ettirdiğini ortaya koyduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: "Bir milletin hayatının sırrını kavramak için, o milletin dinî etüdünü yapmak gerekiyorsa ve hele bu, milleti ile aynıleşmiş, millet hayatında önemli bir rol oynamış 'Ermeni Kilisesi' olursa, bu eserin önemi daha iyi anlaşılacaktır"⁴.

Yukarıda belirtildiği gibi; "Kilise" ile topluluğu, din ile ırkı, bir ve aynı gören bir toplumun dinî cephesi ihmal edildiği takdirde, meseleye sıhhatli bir şekilde yaklaşmak mümkün değildir. Bu mesele, geniş bir çalışmayı, araştırmayı gerektirmektedir. Biz ise, sadece bir arşiv vesikasını tanıtmayı gaye edindiğimiz için, bu konuya burada daha fazla girmek istemiyoruz. Ancak; belgede bazı yabancı devletlerin politikasından bahsedilmekte ve kaynaklarda da buna yakın iddialar yer almaktadır.

3 Malachia Ormanyan, L'Eglise Arménienne, Antélias-Lübnan, 1954 (2. bas.). İlk baskısına 1 Haziran 1910'da Bertrand Bareilles'in on sahifelik önsözü. II-III.

4 M. Ormanyan, a.g.e. sf. 2 (Ormanyan, 1896-1908'de İstanbul Ermeni Patriğidir).

Ermeniler, Türkler'in hâkimiyetleri altına girdikleri andan itibaren, diğer hâkim milletlere nazaran, dinî ve ictimâî bir huzur içinde yaşadıklarında bütün kaynaklar ittifâk etmektedir. Buna rağmen Ermeniler, Hristiyan olan Grek ve Latin hâkimiyetleri altında yaşadıkları zaman, zulm ve işkencelere marûz kalmışlardır. Bahsedilen bu Hristiyan güçler, aynı zamanda, onlara kendi inançlarını kabul ettirmek, onları asimile etme yönünde bir politika takibetmişlerdir. Onlara en büyük yetki ve itibârın Türkler tarafından verildiğine dâir pek çok misâl de vardır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı karışıklıklar zuhûr edince veya gerileme dönemine girilince, bilhassa 1877/78 Türk-Rus harbinden sonra, Rusya başta olmak üzere, İngiltere, Fransa, Almanya ve hattâ Amerika'nın tahrik ve teşvikleri ile Ermeniler'in içlerinden bir kısmının Türkler'e karşı cephe aldıkları ileri sürülmektedir⁵. Bunun yanında, bu gün olduğu gibi, o gün de Türkler'e samîmî olarak bağlı bulunanların sayısı az değildir. Hattâ, o zaman, Türk Devleti'ne bağlılıklarını bildiren yetkili ve etkili kişilerin imzalarını taşıyan arşiv belgelerine rastlamaktayız⁶. Belgeler arasında, İstanbul Ermeni Patriği Agop'a, Ermenilere bahsedilen imtiyâzların devam ve istikrârına ve Devlet-i Âliyye'ye sadakatlarına devamlarına dâir fermân; Sis Katoğkosu Mıgırdic'in kendisine buyurulan ihsândan dolayı teşekkürünü sunduğuna dâir tezkereyi⁷ görmekteyiz. Bu gün de, Ermeni Patriği; Türkiye'de yaşayan Ermeniler'in târih boyunca huzur içinde bulduklarını ve dinî vecibelerini yerine getirdiklerini; bu rahat hayatı bütün dünyaya anlatmak için heyetler teşekkül ettirdiğini ve Türkler'e karşı yapılan saldırıları kınadıklarını⁸ belirtiyor. Bunun yanında Ermeni Ce-

5 Urfah Mateos, Vekayinâme, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1962, sf. 128-129; Osman Nuri, Abdulhamid Sâni ve Devri Saltanatı, İstanbul, 1328, C. III, sf. 820-861; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İst. 1978, C. VII, sf. 178-183, C. XII, sf. 199-200; Sadi Koçaş, Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, (2. bas.), Ank. 1967, sf. 55, 56, 193; M. Halil Yınanç, Ermeniyeye Mad. İslâm Ans. C. IV, sf. 319; Doç. Dr. Bayram Kodaman, Ermeni Meselesinin Doğuş Sebeppleri, Yeni Çığ Der. Kasım 1981, sf. 3-8; Pierre A. Moser, Arméniens, où est la réalité? Ljbrairie-Editions Mallier, 1980, sf. 99, 103; Prof. Dr. Osman Turan, Selçukluklar Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, (3. bas.) İst. 1980, sf. 152, 162; Prof. Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları Ank. 1966, sf. 250-253; Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, Son Havadis (Tefrika), 8-10, 11, 13, 26, 28 Mayıs 1981. Neşide Kerem Demir, Türkiye'de Ermeni Meselesi, Ankara, 1976 sf. 16-20, 30-38; Prof. Dr. S. Shaw, Ermeni Terörü ve Ardındaki Gerçek, (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye) adlı eserinin II. Cildindeki "Ermeni meselesi"nin tercemesi, çev. Gün Kut, Tercüman, 10.2.1982.

6 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım 36, no 368/141-XIII.

7 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, K. 18, 553/93-33; 31, 27/21, 27-29.

8 Tercüman, 7 Kasım 1980; 1 Şubat 1982 TV Haberi (20,30) ve 2, 13 Şubat 1982 târihli gazeteler. Türk Ermenilerinden Gerçekler, İstanbul, 1980, sf. 28, Jamanak, Gazetesi yayımı.

maati'nden bir grup, kendilerinin Turan Ermeniler'i, yani Hıristiyan Türkler olduklarını belirtiyor ve yapılan saldırıları kınadıklarını bir mektupla açıklıyorlar⁹. Yine Türkiye'de yaşayan Ermeniler'in hayatlarından çok memnun oldukları yolundaki beyânlarına da rastlamaktayız¹⁰.

Yıllarca huzur içerisinde beraber yaşamış ve bugün de bundan bahsedenerin bulunmasına rağmen, son istekler ve üzücü durumlar nasıl izâh edilebilir? Ayrıca bunların Türkiye dışındaki Ermeniler'den gelmesi ve ekserisinin Türkiye dışında cereyân etmesi câlib-i dikkat değil midir?

Arşiv vesikalarında ve târihi kaynaklarda, bu meselenin, Rusya, İngiltere, Fransa ve Amerika tarafından teşvik edildiği ileri sürüldüğü gibi¹¹; bu gün de aynı iddialar ileri sürülmektedir¹². Biz bunlardan siyasi bir hüviyet taşıyanları değil, dinî olanları üzerinde durmak istiyoruz.

Ermeniler'in rûhânî lideri, bugün Rusya'nın hâkimiyeti altında olan Eçmiyazın'da bulunmakta ve "Katoğikos"* olarak adlandırılmaktadır. Bu "Katoğikos"un son zamanlarda, Türkiye'de ve Türkiye dışında yaşayan Ermenilerle ilgili beyânlarda bulunduğunu¹³; bu beyânlardan dolayı, Türk Dışişleri'nce Sovyet Büyük Elçisi'nin dikkati çekildiğini¹⁴ görmekteyiz.

Sovyet Ermeni Büyük Patriği, Katoğigos I. Vasken; Avusturya Başpiskoposu Dr. Franz ve Kardinal Konig'in davetlisi olarak Viyana'ya gitmiş ve orada "Yurt dışında yaşayan Ermeni halkının Türkiye'ye ve Türkler'e karşı her zaman kını vardır. Türk diplomatlarına karşı girişilen saldırıların son bulacağını sanmıyorum"¹⁵ demiştir. Leon P.

9 Tercüman, 7 Aralık 1980.

10 Hüriyet, 2 Aralık 1981, sf. 6 (Ermeni Köyü Vakıfı'daki Ermenilerle yapılan röportaj, Samandağı); Tercüman, 4 Aralık 1981.

11 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, K. 18, 553/557; 35, 35/29, 30-96; 31, 76-81 v.s.

Mehmet Hocaoglu, a.g.e. sf. 65-85, 112-120, 208-214 v.d.s.; Osman Nuri, a.g.e. C. III, sf. 826, 861-866; Yılmaz Öztuna, a.g.e. C. VII, sf. 178-183, C. XII, sf. 200; A.N. Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara-1970 sf. 111-114; Neşide Kerem Demir, a.g.e. sf. 30, 32-39; H. Kemal Türközü, Ermeni Yurdu Hikayesi ve Ermeni iddialarının çürüklüğü, Türk Kültürü, Aralık, 1981, sf. 73-75.

12 Ahmet Kabaklı, Tercüman, 12 Kasım 1980; Tokay-Gözütok, Ermeni Terör Örgütlerinin Analizi, Tercüman, 31.1.1982, 1-2 Şubat 1982; İlhan Selçuk Ermeni Terörünün Kaynağı? Cumhuriyet, 31.1.1982; Hüriyet, 18.12.1980; Hergün, 18 Aralık 1980.

* Katolikos ve Eçmiyazın için, Arşiv Vesikası 40 ve 41 dip notlara bkz.

13 Rusya-Eçmiyazın Ermeni Katolikosu I. Vasken ile yapılan röportaj için bkz. Günaydın 15 Aralık 1981.

14 Bulvar Gaz. 10 Ocak 1982.

15 Tercüman, 1 Mayıs 1981 ve bu husûsta başka bir beyanı Günaydın, 15.12.1981.

Dabağyan, aynı Katolikos'un yirmi yıl önce (1961'de), İstanbul Patrikhânesi'nde kendilerine şu konuşmayı yaptığını ifade ediyor: "Türkiye'ye gelişim benim açımdan gayet olumlu oldu. Zira, siz Türk-Ermenileri'nin kilise, okul ve tüm kuruluşları ile tam bir hürriyet içinde millî varlığını sürdürmeniz ve müreffeh bir hayat yaşamanız, inanın dış dünyada bulunan bütün Ermeniler'i kışkırtacak seviyededir. Sizlere bu müstesna hakkı bahşeden Türk Devleti'ne tam bir sadakatle bağlı olmanız millî ve mukaddes bir borçtur. Sizlerin Devletinize sadakatle bağlı olması ve herhangi bir dış tesir altında kalmadan, Türk Devleti ve Milletinin itimad ve sevgisine lâyık şekilde hayatını devam ettirmesi, emin olun, bizleri daima mutlu kılacaktır. Ulu Allah, Türk Devletini ve sizleri korusun. Bu hususta daima duacımız olacağım"¹⁶. Dabağyan, Türk-Ermenilerince tanınıp ve sayıldığı gibi Umum Ermeniler'in de Başpatriği olan Gatoğigos I. Vasken'in, yirmi sene önceki konuşması ile yirmi sene sonraki konuşmasını karşılaştırmakta ve Patriğin konuşmadığını, konuşurduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bunun bir komplo olduğunu; Ermeni Lusavorçagan Kilisesi'nin Türkler nazarında şaibeli duruma düşürülerek Rusya'daki lehine İstanbul Patrikliğinin devreden çıkarılmak istendiğini de ilâve etmektedir. Dabağyan, meseleyi çok yönlü olarak mütâlaa ediyor ve şöyle diyor: "Yani oynanan oyun çok yönlüdür ve Yüce Devletimizin bütün bu noktaları bizzat dikkate aldığına da eminiz. Hadiseler açıkça kendisini göstermektedir. Katoliklik ve dolayısıyla Papalık bu meselede yine sahneye çıkmaktadır. Zira, Vasken I. Gatoğigos'u Viyanaya davet eden Hıristiyan din adamlarının kim olduğu meydandadır. Bu meselede dikkate hem de önemle dikkate alınacak ikinci bir husus da şudur; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde 'Kremlî'nin ve 'KGB'nin emir ve müsaadesi olmadan hemen hiç bir kimse, yani önemli mevkilerde olan şahıslardan hiç birisi, dış ülkelerde dilediği şekilde ne hareket edebilir, ne de beyanat verebilir. Kaldı ki, Vasken I. Gatoğigos'un 20 yıl önce Türkiye'de vermiş olduğu Ermeni Patrikhanesi içindeki beyanattı, o tarihlerde Kremlin'i hiç de memnun etmemiş ve tam bir denetim altına alınan Vasken I. uzun zaman yabancı diyarlara gidememişti. Nitekim bu durum İstanbul'da dahi duyulmuş ve Türk-Ermenileri hayli üzölmüşlerdi. Sovyetler Birliği'nde Müslüman veya Hıristiyan hemen her din adamının doğrudan 'KGB' emrinde bulunduğunu da ilave edecek olursak, meselenin gerçek yüzü daha açık olarak görülür"¹⁷.

16 Leon Panos Dabağyan, Ermeni Meselesi (Tefrika), 15 Mayıs 1981, Son Havadis Gaz.

17 Leon P. Dabağyan, a.g.m.

Bu mesele, 1804'de İran ile savaşı müteakip 1813 yılında, Erivan ve çevresinin Rusya'nın eline geçmesinden sonra başlamıştır. 1828/29 Türk-Rus ve daha sonraki 1854/55 Kırım harbinde Ruslar'ın Ermeniler ile olan münasebetleri sıklaşmıştır¹⁸. Kurat, Ermeniler arasında ihanet hareketinin başlaması ve gelişmesinin dışardan ve bilhassa Rusyadan gelen kışkırtmaların bir neticesi olduğunu¹⁹ belirtmektedir. Ormanyan ise, Ermeniler üzerinde İran'ın baskısı artınca, dikkatlerini Rus Çar'ına doğru çevirdiklerini; kurtuluşu onun hâkimiyetine girmekte bulduklarını; Çar'ın elde ettiği piskoposlar sayesinde gayesine ulaştığını; İmparator I. Nicola'nın Ermeniler'e siyasî bir "Otonom" va'dettiğini ve bunda samimî olduğunu isbat için de, "geçici olarak" onların bulunduğu yere "Ermenistan" adını verdiğini belirtiyor ve bunu "hâkimiyet projesini kolaylaştırmak amacı ile düşünülmüş basit bir oyun" olarak niteliyor. Ayrıca Çar'ın hâkimiyeti altına aldığı Ermeniler'e dinî bir baskı uyguladığını ve 1836'da çıkarılan Nizâmname (Pologenia) ile de Patriklik yönetimine açıkca müdahale ettiğini²⁰ ileri sürüyor. Dabağyan, Eçmiyazın'ın Ermeni kiliselerinde anıldığını, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir takım emeller besleyerek Rusya'nın bu dinî güçten istifade ettiğini; ayrıca 1836 Nizâmnamesi ile Rus müdahalesinin Eçmiyazın Katoğikosluğu'na yerleştiğini ve bu Katoğikoslar'ın Rus Hükûmeti tarafından intihâb edildiğini²¹ belirtiyor. Buradan; bütün Ermeniler'in dinî lideri olan Eçmiyazın Katoğikosu'nun Rusya'nın istediği istikamette hareket etmesi gerektiği neticesi çıkıyor.

Rusya'nın yanında Hıristiyan Batı'nın da bu meselede hissesi olduğu; Müslüman Türkler'e karşı, Hıristiyan Ermenilerin tarafını tutmuş oldukları görülmektedir²². Tournebize, Avrupa'nın gözlerini Şark'a ve Ermeniler'e çevirdiğini; politikacıların bu meseleyi başarısızlığa uğratmaya çalıştıklarını; fakat büyük bir Hıristiyan grubunun, kardeşleri Ermenilerle ilgilenmeğe başladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Ermenilerin ezildiklerini ve bu ezilmelerini Katolik Hıristiyan âlemi dışında bulunmalarına, yani Gregoryen olmalarına bağlamakta, hattâ onlara, Tournebize, legal yollardan haklarını aramalarını ve bunun için de Hıristiyanlık içinde yer almalarını tavsiye etmektedir²³.

18 Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara-1970, sf. 111-112.

19 Prof. Dr. A.N. Kurat, a.g.e. sf. 113.

20 M. Ormanyan, L'Eglise Armenienne, sf. 71.

21 Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, 2 Temmuz 1981.

22 Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, Son Havadis, 26-30 Mayıs 1981.

23 H. François Tournebize, Histoire Politique et Religieuse de L'Arménie, Paris, 1900,

Geçmişte olduğu gibi bugün de bu mesele iki noktada toplanmaktadır: Ermenistan ve orada Ermeniler'in çoğunlukta olması. Hemen hemen bütün kaynaklar, Ermenistan denilen yerin Rusya, İran ve Türkiye arasında taksim edildiğini²⁴ ileri sürmektedirler. Hattâ, Ermeniler'in bulunduğu yerleri gezip incelemelerde bulunan ve civi yazılı kitabelerin filolojik etüdünü yapan Louis de Robert'in 1876'daki eserinde, "Ermanistan" da oturan farklı iki ırktan bahsediliyor. Bunlardan birinin eski kitabelere geçmiş ve Asur metinlerinde zikredilen "Alarodionne"; diğerinin, o gün dahi, Rusya ve Pers (İran)'da bulunan Ermeniler ismiyle belirtildiği yeralmaktadır²⁵. Burada Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsedilmemektedir.

"Ermenistan" meselesine gelince bu hususta da çeşitli görüşler vardır. Kurat, "Ermenistan" tabirinin Rusya tarafından siyasî mânâda kullanıldığını ve Rusya'nın burdan hareketle Akdeniz'e ayak basmağı amaçladığını; "Ermenistan"ın târihî bir mefhûm olduğunu; fakat Ruslar, onları takiben Avrupalılar, haritalarında ve kitaplarında Doğu Anadolu'yu ısrarla "Ermenistan" diye adlandırdıklarını belirtmektedir. Ayrıca onların Ermenistan dediği yerlerde Müslüman Türk ahalinin Ermeni, Nesturî Hıristiyan ahaliye nisbetle üç kat daha fazla olduğunu da ileri sürmektedir²⁶. Kurat'ın târihî bir mefhûm olarak belirttiği "Ermenistan"ı, Ermeni târihçi Kevork Aslan, Kuzey Kafkasya, Güney Mezopotamya havalisine coğrafyacıların verdiği isim olarak belirtmektedir²⁷. Ayrıca Ermeni, yerli ve yabancı araştırmacılar, "Ermenistan"ın coğrafi bir mefhûm olduğunda ittifak etmektedir.²⁸

Türkiye'de Ermeniler'in çoğunluk teşkil ettikleri yerlerle ilgili iddialara gelince; bu husûsta da kaynaklarda farklı bilgiler bulunmasına rağmen, "hiç bir yerde çoğunluğu teşkil etmedikleri" konusunda hemen hemen hepsi ittifak etmektedir. Bu husûsta, Vesika'de bilgi bulunduğu

24 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İst. 1972, C. I, sf. 365-369;

H.F. Tourneize, a.g.e. sf. 7-8; J.A. Cattayrias, L'Arménie et Les Arméniens, Paris, 1882, sf. 8.

25 Louis de Robert, Etude Philologique Sur Les Inscription Cunéiformes de L'Arménie, Paris, 1876, sf. 24. (Taş baskı)

26 Prof. Dr. A.N. Kurat, a.g.e. sf. 113-114.

27 Kevork Aslan, L'Arménie et Les Arméniennes, Constantinople, 1914, sf. 1.

28 Louise de Robert, a.g.e. sf. 33-38; Kerega Patganian, "Van Yazıları ve Onların Yakın Asya Tarihindeki Rollerini", The Zurnal Münster Stw Nazodugu Prosve Şeniya-1875, No: 185 (Prof. Z. Musa Bunyatof'tan); Mehlika Aktok-Kaşgarlı, Critique analytique des sources arméniennes médiévales, IX. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan Tebliği, Ankara, 1981; H. Kemal Türközü, a.g.m. sf. 66-75.

gibi, ilâve ettiğimiz dipnotta da açıklayıcı malûmat bulunmaktadır. Bunlara ilâveten Tournebize, Bitlis, Erzurum ve Adana Bölgesi hakkının 1/4 veya 1/5'ini Ermeniler'in teşkil ettiğini, diğer vilâyetlerde bu nisbetten daha az olduklarını ifade etmektedir²⁹. Kevork Aslan ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun umûmî nüfûsunu 20 milyon; bu umûmî nüfûsun 5 milyon kadarını Hıristiyan ve bu Hıristiyan nüfûsun 1.800 000' e yakın kısmını Ermeniler'in teşkil ettiğini ileri sürmektedir³⁰. Kaynaklar arasında en kabarik oran burada verilmiş olmasına rağmen, yine de nisbet ortadadır. Hıristiyan Ermeniler'i düşündüğünü ifade eden Tournebize, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeniler'in 1.300 000 civarında olduğunu belirtmektedir³¹. Osmanlı İmparatorluğu istatistiklerine göre 1.161.196; mezhep farkları nazar-ı itibâra alınmazsa 1.294.851 civarındadır³². Lynch'in verdiği sayı da bu civardadır³³. Demekki; Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğundaki nüfûsu 1.300.000 bin civarındadır. General Harbord Başkanlığındaki Heyet'in hazırladığı raporda, Türkiye'nin hiç bir yerinde Ermeniler'in çoğunluğu teşkil etmedikleri belirtilmektedir³⁴. T.B.M.M. Zabıtlar'ına baktığımızda, Ermenistan ile yapılan antlaşmanın maddelerinden birinin bu konuya ayrıldığını görmekteyiz. Üçüncü Madde: "Osmanlı ve Rus ve bütün cihan istatistiklerinin ve müstakar olan içtimai vaziyetin gösterdiği veçhite Osmanlı hududu dahilinde Ermeni ekseriyetini havi hiç bir kıtai arazinin mevcut bulunmadığı bu vesile ile de teyid ve tastik olunur"³⁵. O zaman yapılan antlaşmaya böyle bir maddenin konulması, Rusya ve bütün dünya istatistiklerinin de şahit tutulması ve hiç bir yerden itiraz vuku' bulunmaması, iki tarafca da tasdik edilmesi, bu konuda artık söz söylemeğe imkân vermeyecek kadar açıktır.

Buna rağmen, o gün Rusya'da 1.800 000 bin kadar Ermeni bulunduğu gibi³⁶; bugün de yapılan son istatistiklere göre Rusya'da 3,5 milyon Ermeni bulunmaktadır³⁷. Dünya Ermenileri'nin 2/3'sinden fazlası

29 H.F. Tournebize, a.g.e. sf. 8.

30 Kevork Aslan, a.g.e. sf. VII ve eserin sonundaki tablo.

31 Tournebize, a.g.e. sf. 8.

32 Veysel Eroğlu, Ermeni Mezâlîmi, İstanbul, 1978, sf. 28-30; Prof. S. Shaw, a.g.e. t. Tercüman, 10.2.1982.

33 H.F.B. Lynch, Armenia Travels and Studies, Newyork, 1901.

34 Pierre Moser, a.g.e. sf. 99; Dr. Kırzioğlu M. Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlîmi, Ankara, 1970, sf. 123-124.

35 I. Devre T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4.12.1336, C. I, sf. 200.

36 Kevork Aslan, a.g.e. sf. VII.

37 P.A. Moser, a.g.e. sf. 113.

Rusya'da bulunduğu gibi, coğrafi bir mefhum olarak kabul edilen "Ermenistan"ın 2/3'sinden fazlası da orada bulunmaktadır. Bu durumda, bir hak istenmesi sözkonusu ise, bunun Türkiye dışında aranması lâzımdır. Bu husûs farkedilmiş olmalı ki; hedef saptırılarak bigünah olanlar mesûl tutulmak istenmektedir. Böylece, Türkiye'ye ve Türkler'e karşı taarruz plânı uygulanmakta; imkânların her türlü seferber edilerek dinî ve siyasî gayenin gerçekleştirilmesine çalışılmaktadır.

1. CEVDET PAŞA'NIN LÂYİHA'YI TAKDİM YAZISI³⁸

Geçende Kılıkya yani Sis Katoğikosluğu'na dâir şeref vuku' olan Suâl-i Âli'ye cevaben bazı ma'lûmât-ı icmâliyye arzetmiştim. Halbuki mukaddemâ bu husûsa dâir Bâb-ı Âli'den vâki' olan isti'lâm'a cevaben yazılmış olan lâyiha ile cereyân eden muhâbere kâğıtlarında dahâ ziyâde tafsîlat bulunmağla bunların birer sûreti Mezâhib kaleminden ihrâc ettirilerek Hâk-ı pâyı Hâcet-Revâ-yı Veliyy-i ni'met'e arz ve takdîm kılındı. Herhalde emr u fermân Veliyy-i ni'met bî-minnet Veliyy-i ni'met-i Âlem Efendimiz'indir. 2 Şa'bân 1299 (M. 19 Haziran 1882)

Bende-i Kadîm
Cevdet

2. LÂYİHA: ERMENİ KATOĞIKOSLUKLARINA DÂİR MA'LUMÂT-I TÂRİHİYYE VE RESMİYYEDİR³⁹

Ermeniler'in Papalar'ı makamında bulunan ve Katoğikos⁴⁰ denilen reis-i umûmîlerinin fi'l-asl makarrî ve mezheplerince en kadîm merkez-i

38 Arka tarafı mühürlü zarfın üzerinde "Ermeni Katoğikoslukları'na dâir ma'lûmâtı târihiyye ve Cevdet Paşa'nın Arzısı" ile "Hâzine-i Evrâk'a" yazıları ve "2 Şa'bân 1299" tarihi yer almaktadır.

39 Yedi sayfalık bir risâle halinde olan bu vesika, "Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, kısım 31, evrak no 299, zarf no 27, kutu 79" da bulunmaktadır. Bunun müsveddesi de tarafımızdan görülmüş olup o da, aynı tasnif 18: 530/13-31'de bulunmaktadır.

40 Katoğikos: Ermeni Başpatrikleri'ne verilen bir ünvandır. Latince catholicus, Grekçe katholikos olup "Cihan şümûl" mânâsındadır. Ermenice lûgatta Gatoğigos kelimesi kullanılmıyor. Katolikosluk yerine "Gatoğige" tabiri kullanılmaktadır.

Ermeni Lusavorçagan (Gregoryen) Kilisesi'nin kurucusu Grigor (Kirkor)'un varisi Sahak (387-439)'ın erkek bir çocuk bırakmadan ölmesi üzerine, dinî reisleri, Şark usûlüne göre, piskoposlardan intihâb olundu. Bunlar, kendilerine Gatoğigos (Katolikos), "milletin mümesili" ünvanını verdiler. O günden beri bu ismi kullanıyorlar. Bu ünvan, aynı zamanda, Ermeni Lusavorçagan (Gregoryen) Kilisesi hiyerarşisinin en üst kademesidir. Bu makam, kendisine bağlı olan Ermeniler üzerinde tek otoritedir. Diğer Hristiyan "Otoriteler"inden ayrıdır, muhtardır M. Ormanian, L'Eglise Armenienne, Lübnan - 1954 (İkinci bas.) s. 96-102, 127; Esat Uras, Tarihte. Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, s. 122; Sadi Koçuş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967 (2. bas.) s. 49-50; Mesrop Garabedian, Ermenice Türkçe Sözlük, 1907; Türk Ansiklopedisi, C. 15, s. 327.

rûhânileri Eçmiyazın Klise'si⁴¹ olduğu halde Tatar kavminin ol havaliyi isti'lâları üzerine Ermeniler etrafa perişan ve perâkende oldukları sırada Katoğikos dahi Ermenilerce teberrük olunan ba'zı emânât-ı mezhebiyyeyi alub beru tarafa firâr ve Kozan havâlisinde istikrâr ile Sis⁴² deki manastır ve kiliseyi inşâ' ve orasını merkez-i rûhânî ittihaz eylemiştir.

Fakat Katoğikos'un bu vechile Eçmiyazın'den firârında akraba-sından biri dahi Van tarafında vâki' Ahtamâr⁴³ da kalub bir kilise inşâ' etmekle o dahi ol tarafça Ermeniler'e bir reis-i umûmî olmuştur. Ve iki kilisede dahi Katoğikosluk münhal oldukça anların ahfâdından biri intihâb olunmakla ikisinde de Katoğikosluk tevârüs edegelmiştir.

41 *Eçmiyazın Kilisesi*: Eçmiyazın, Rusya'da Erivan'ın yakınında bir yerdir. Grigor (Kirkor)'un önderliğinde Ermeniler'in toptan Hristiyanlığı kabul ettikleri ilk ikametgâh Vagarşapat'ın başşehridir. Milâdî 301 yılında, Grigor Partev, Ermeniler'i İncil'in ışığı ile aydınlattığı için, aydınlatıcı manasına kendisine Lusavoriç (Illuminateur) deniliyor. Bu Grigor, Eçmiyazın'de ilk Ermeni Kilisesi'ni kuruyor ve onu 25 yıl kadar yönetiyor. Onun ölümünden sonra verâseti yolu ile oğulları ve ailesinden gelen kimseler tarafından, bu Kilise, yönetiliyor.

Eçmiyazın'ın Ermenilerinde önemli bir yeri vardır. Onlara göre, İsa, Eçmiyazın'e inmiş, Ermeni Kilisesi'ni te'sis etmiş, onu Şark ve Garb'takilerden müstakil olarak meydana çıkarmıştır. Bunun için "Eçmiyazın", Allah'ın yegâne mevlûdunun indiği yer manâsımadır. Ayrıca, "Kutsal Yağ"ın yapıldığı "Sağ El", aziz Kirkor'un "Sağ El"i, ilk havarilerden bazısının mezarı, orada bulunduğu inanıldığı için Eçmiyazın'ın husûsî bir yeri vardır.

Katolikosluk, IV. asrın başlarından X. asrın başlarına (901'e) kadar, Eçmiyazın'de bulunmuştur. Bu tarihten 1441 yılına kadar, 540 yıl süre ile, Katolikosluk başka yerlere taşınmış ve 1441'de tekrar eski ilk merkezine dönmüştür. Bu süre içerisinde Katolikosluk merkezi olan yerler, Katolikosluklarını devam ettirmişlerdir. Böylece üç Katolikosluk merkezi olmuş: Eçmiyazın, Sis ve Ahtamâr. Bunların üçü de XX. asrın başlarına kadar mevcudiyetlerini devam ettirmiş, ancak o tarihten sonra son ikisi varlığını muhafaza edememiş, sadece Eçmiyazın bu güne kadar otoritesi ile beraber devam edip gelmiştir. 1461'de Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan İstanbul Patrikliği ile beraber iki Patriklikleri olmuştur: İstanbul ve Kudüs. Bu gün de iki Katolikosluk ve iki Patriklikleri vardır. Katolikosluk: Eçmiyazın (Rusya'da) ve Antelias (Beyrut'ta). Patriklik: İstanbul ve Kudüs. (M. Ormaman, a.g.e. s. 8-10, 38-39, 42-44, 57-59; Urfah Mateos, Vekayinâme, Cev. H.D. Andreasyan, Ankara, 1962, s. 165-166; E. Uras, a.g.e. s. 122, 127; J. de Morgan, Histire du Peuple Armenien, Paris-1918, s. 364-369).

42 *Sis*: Eçmiyazın ve havalisinin istilâya uğramasından sonra Katolikosluk, Kilikya'nın başşehri Sis (Kozan)'e yerleşti. 1441 yılına kadar, burası, Ermeniler'in rûhânî merkezi oldu. Sis, Mısırlılar'ın egemenliği altına girince ve Kilikya krallığı ortadan kalkınca, daha emin ve ilk Kilise'nin merkezi İnan hâkimiyeti altında bulunan Eçmiyazın'e, 1441'de, geri döndü. Fakat Sis'de bulunanlar, Eçmiyazın'ın otoriter olmasına sebep olan "Kutsal El"i kendi ellerinde bulduğunu, bunun için Eçmiyazın'e rekabet edebilecek durumda olduklarını iddia ederek 1447 yılında, yeniden, Katolikosluğu ihyâ ettiler. Katolikosluk, XX. asrın ilk yıllarına (1902'ye) kadar varlığını sürdürdü.

43 *Ahtamâr*: Van Gölü'nde bir adadır. 931 yılları civarında, Katolikosluk buraya nakledildi. 943'de, merkez buradan Ani'ye nakledildi. Ayrıca, 1114 yılında, burada Patriklik kuruldu. Buranın patrikleri kendilerini Katolikos ilan ettiler. Bu Katolikosluk 1895 yılına kadar, bazen "Ana Kilise" le anlaşarak, bazen karşısına geçerek varlığını sürdürmüştür.

Tatarlar'ın âsâr-ı kahr ve galebeleri zâil olduktan sonra Ermeniler Eçmiyazin'de ictimâ' ile yine ma'bed'-i kadîmelerini ma'mûr ettiklerinde eski Katoğikos neslinden Sis'de Katoğikos bulunan zâtı emânetler ile beraber Eçmiyazin'e gelmek üzere da'vet etmişlerse de bu familya hayli müddettenberi Sis'de yerleşmiş olduklarından Eçmiyazin'e gitmediğinden ol tarafın piskoposları içlerinden birini Katoğikosluğa intihâb eylemişler. Bu cihetle Ermeniler için üç reis-i umûmî peydâ olub bunlardan Eçmiyazin Katoğikos'u intihâb tarikiyle Sis ve Ahtamâr Katoğikoslar'ı dahi tevârüs ile ta'yîn oluna gelmiştir.

Revân havâlisinin Ermeniler'i Eçmiyazin'i ve Kürdistan tarafının Ermeniler'i Ahtamâr'ı ve Kozan ve Maraş ve Haleb cihetlerinin Ermeniler'i Sis'i kendülerine merci' bilmişler. Bu üç Katoğikos dahi Zeyt-i Mukaddes⁴⁴ denilen "Belsân"⁴⁵ yağını çıkarub piskopos rütbesi i'tâ' etmeleriyle üçü dahi Ermeniler'in Papaları makâmında birer reis-i umûmî makâmında bulunmuşlardır.

Eçmiyazin Kilisesi'nin kîdemine ve Katoğikoslar'ı intihâb-ı umûmî ile ta'yîn oluna geldiğine ve Ermeniler'in kesreti⁴⁶ ol tarafta olduğuna mebnî' diğerlerinden dahâ ziyâde şöhret bulmuş ve Dersaâdet'teki Ermeniler'e merci' olmuştur. Binâenalyh her sene Eçmiyazin'den Dersaâdet'e baz'ı rüseâ-yi rûhâniyye gelerek İstanbul Ermeniler'inden para toplarlar ve İstanbul'un sarrafları Eçmiyazin'e surreler gönderirdi.

Karib-ül-ahd'da Rusya devleti ile İran devleti arasında zuhûra gelen muhârebeye Rusya bu Revân eyâletini zabt ve temellük etmekle

44 Zeyt-i Mukaddes: Mukaddes zeytin yağıdır. Bu yağ bütün Hıristiyan kiliselerinde vardır. Bu yağ üç yerde kullanılır: 1. Vaftiz, 2. Rahib ve piskopos takdîslerinde, 3. Hastalar için duada.

45 Belsân: Bazı bitkilerin çıkardığı benzoik asit veya sinomik asit veya her ikisini birden ihtiva eden kokulu madde. (Meydan Larousse, Belsan amad. C. II, s. 274) Bu ta'bir, "mukaddes zeytinyağı" ve bugün Gregoryen Ermeniler'in "Meron" dedikleri yağ karşılığı kullanılıyor (Bütün kiliselerde var, fakat aynı anlamda kullanılmıyor). Lusavorçagan (Gregoryen) Ermeniler'de birlik alâmetidir. Bilerek ve isteyerek bu yağı reddeden kimse, isyan etmiş oluyor. Ermeniler'de bu "Yağı" çıkarma yetkisi sadece Katolikos'tadır. Diğer kiliselerde bu "Yağı" her piskopos çıkarabilir. Diğer kiliselerde bu "Yağ", birlik sembolü olarak değil, fakat mukaddes bir sembol ve "sakramentler"den biri olarak kabul edilir. Ermeniler'de birliği, otoriteyi ifade eder. Kullanıldığı yerler için bkz. 7. dipnot. (Ankara-Fransız Katolik Kilisesi Rahibi, Jakop'un 9.1.1982'de verdiği izahattan).

46 Buradan, o gün de Ermenilerin çoğunluğunun Rusya'da bulunduğu görülüyor. Bu gün de, en son istatistiklere göre, Rusya'da 3,5 milyon Ermeni bulunmaktadır. (Pierre A. Moser, Arméniens, où est la réalité?, Librairie-Edition Mallier, 1980, s. 113).

meşhur Kazez Artin ve sâir mu'teberân-ı⁴⁷ Ermeniyânı cem' ile bey-lerinde lede'l-müzâkere "Revân eyâleti şimdiye kadar İran devleti yedinde bulunub biz Eçmiyazın'ı bu tarafa çekiyorduk şimdi orası bir kuvvetli devletin pençe-i temellüküne geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Aliyye'nin Ermeniler hakkında der-kâr olan emniyet ve i'timâdına hâlel getirebilir. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin umûr-i mâliyyesi ve bilcümle devlet me'murlarının muâmelâtı Ermeni sarrafların elindedir. Bu emniyete hâlel gelürse bunca menâbi-i servet elimizden gider. Biz bundan sonra Eçmiyazın'den mümkün mertebe kat'ı rişte-i taalluk etmeliyiz" diyerek Eçmiyazın'e irsâl oluna gelen surrelerin kat'ına dâir bir karar verdirmiş ve keyfiyeti mahremâne olarak ol vakit Riyâset-i Küttâb mansıbında bulunan Akif Paşa'ya⁴⁸ beyân ile Ermeniler'in Rusya tarafına temâyülünden kendileri maddeten hasâra uğrayacakları gibi Devlet-i Aliyye'ye dahi ma'nâ-yı mazarrat geleceğinden bahisle surrelerin inkitâ'mından dolayı Rusya Sefâret'inden vuku' melhûz olan tebligâtın isga' olunmamasını ihtâr eylemiştir. Fi'l-vâki' ol vakit Rusya Sefâret'i tarafından İstanbul Ermenilerinin Eçmiyazın'e olan revâbit-ı kadîmelerine hâlel getirilmemesi Devlet'in menâfi'ine muvâfık olacağından bahisle bu surrelerin kesilmemesi için mükerreren tebligât vuku' bulmuş ise de Akif Paşa baştan savma cevaplar ile geçiştirmişdir. Bu husûsa dâir Akif Paşa ile Rus Sefâret'i baş tercümanı bey-lerinde cereyân eden mükâleme ve müzâkerelerin keyfiyeti Bâb-ı Âlice halefen an selef mesmû' ve ma'lûm olan rivâyet-i müteselsiledendir. İşte ol vakit İstanbulca Sis Katoğkosluğu'na ehemmiyet verilerek İstanbul Ermeni Patrikliği dâiresindeki kiliselerde Sis Katoğkos'unun ismi okunmağa ve Sis'de piskoposluk rütbesi el'ân rüesâ-yi rûhâniyye her tarafta tanınmağa başlamışdır. Fakat İstanbul Ermeni Patrikliği dâiresinde bulunan Ermeniler'in mu'teberânı iki kısım olub bir takımı Kazez Artin'in ittihâz eylediği işbu mesleki cedîd üzre Sis Katoğkos-

47 Kazez Artin Bezciyan (1771-1834): Amira Bezci Boğos Ağa'nın oğludur. İstanbul'da doğmuş, ipek işleri ile meşgul olmuş, Osmanlı Devlet hizmetlerinde bulunmuş, Darphane müdür-lüğü yapmış ve II. Mahmud'un sempatisini kazanmış, bu durumundan istifade ederek, Ermeni menfaatlerinin temini için sadakatle hizmet etmiştir. Bu meselede, Osmanlı yönetiminde itibâr sahibi olan Düzyan'lar ailesini de yanına alarak İstanbul Patriği (Abraham de Tathéne karşı çıkmış (1814'de) ve yukarıda görüldüğü gibi, Rusya ile irtibatın, gönderilen paraların kesilmesi yolunda karar almış ve durumu gizlice Akif Paşa'ya bildirmiştir. (Rh. Y.G. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953, s. 62-67; R. Ekçem Koçu, İstanbul Ansk. 2/1073).

48 Akif Paşa (Efendi) (1787-1845): Amcası Reisü'l-Küttâb Mustafa Mazhar Efendi'nin delâleti ile divân-ı hümayun kalemine girmiş (1814); 1825'te âmedci, 1827'de beylikci, 1832'de Reis-ül-Küttâb olmuştur. Bu makam Hariciye Nâzirliğine çevrilince de, Hariciye Nâziri olmuştur. (İslâm Ans. C. I, s. 242-246).

luğuna merbutiyeti isteyen takım idi. Diğerleri kemâ fi's-sâbık Eçmiyazin'e merbût kalmak dâiyesinde bulunanlar olub Rusyalular dahi politikaları iktizâsmca bi't-tab' bu kısmı sâniyi istishâb edegelmişlerdir.

Eçmiyazin Kilisesi Ermeniler'in merkez-i kadimesi olmak hasebiyle Katoğkos birinci addolunur ise de Sis Katoğkosluğu dahi Ermeni mezhebince teberrük olunan emânetler kendi yedlerinde bulunmak ve eski katoğkosların neslinden olmak mülâbesesiyle tefevvük iddiasından hâli olmamışlardır.

İstanbul Ermeni Patriği her kim olur ise olsun bir piskopos olub mezhebce reis-i rûhânî olmadığı cihetle "Belsan Yağı" çıkaramaz ve piskoposluk rütbesi veremez ise de devletce bir büyük rütbede bulunarak gerek Sis ve gerek Ahtamâr katoğkoslarının Devlet'e ait olan umûr-i husûsâtında anlar ile Bab-ı Âli arasında vasıta olduklarından her vakit İstanbul Ermeni patrikleri her tarafa icra-i nüfûz edegelmişlerdir. Çünkü devletçe katoğkosların iktidâr-ı rûhânîleri aranmayı Bâb-ı Âlice resmen Ermeni Patriği tanımakta olmasıyla Ortodoks mezhebinde bulunan hristiyanların birinci reis-i rûhânîleri olan İstanbul Rum Patriği'nin hâiz olduğu müsâadât⁴⁹ tamamiyle Ermeni Patriği'ne dahi verilmiştir⁵⁰. Bu cihetle Ermeni patrikleri Sis ve Ahtamâr kiliselerinin umûrına ba'zân istihkaktarından ziyâde müdâhale etmişlerdir.

49 Fatih Sultan Mehmed'in Rum Patriğine verdiği imtiyâzlar için bkz. Dr. M. Süreyya Şahin, Fener Patrikhânesi ve Türkiye, İstanbul, 1980, s. 44-50.

50 Hazarlar'dan beri Ermeniler'in Türklerle münasebetleri olmuş ve Selçuklular zamanında bu münasebetler daha da sıklaşmıştır. Bizanslılar'ın dinî ve siyasi baskılarından dolayı Ermeniler gözlerini Selçuklu Türkleri'ne doğru çevirmişlerdir. Daha sonra, Grek ve Latinler'in dinî ve siyasi baskılarını yüzünden, Osmanlılar'na güvenerek batıya doğru yayılmış, Osmanlılar'ın hizmetine girmiş ve onlara hizmet etmişlerdir. 1453'de Fâtih İstanbul'u ahncı, burayı emniyetli unsurlarla doldurmak için, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan Ermeniler'i İstanbul'a getirtmiştir. I. Osman'dan beri Türkler'in itimâdını kazanmış olan Ermeniler'e, Fâtih, hiçbir Hristiyan fâtihinin onlara vermediği imtiyâzı vermeyi uygun bulmuş ve onları, göstermiş oldukları itimâttan dolayı mükâfâtlandırmıştır.

H. Papazian, Ermeniler İsa'da "bir tabiat" bulunduğuna inandıkları için, Bizans İmparatorluğu döneminde "Messe" âyini ve ibadetlerini serbestçe icra edemediklerini; bundan dolayı da İstanbul'un Türkler tarafından alınmasını beklediklerini, ifade etmektedir.

Fâtih de İstanbul'u aldıktan sonra Ermenileri din işlerinde ve içişlerinde serbest bırakmakla kalmamış, Rumlar'a verdiği imtiyâzların aynısını onlara da vermiştir. Hattâ Bursa Bölgesi Metropolit'i Piskopos Hovakim'i İstanbul'a çağırarak, Rumlar'a verilen hak ve yetkilerle İstanbul Patriği yapmıştır (1461). Böylece Batı Ermeniler'i için İstanbul Patrikliği'ni teşkil etmiş, Süryaniler, Kiptiler, Kaldeliler, Gürcüler ve Habeshliler'i de liderleri ile birlikte ona bağlayarak nüfûzunu artırmıştır. M. Ormanian, L'Eglise Armenienne, Antélias-Lübnan, 1954 (2. bas.) s. 60-61; Hrants Papazian, L'Eglise Byzantines Transférées aux Arméniens. İst. 1976, s. 7-8; Esat Uras, a.g.e. sf. 151; Dr. Abdurrahman Küçük Dönmeler ve Dönmelik Tarihi, İst. 1979, sf. 48; Prof. Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1966, sf. 250-253; Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İst. 1980, sf. 152, 162 (3. bas.): İslâm Ans. C. IV, sf. 320; Türk Ans. C. XV, sf. 326-327; Başbakanlık Arşivi Yıldız, Kısım 18, no 553/562, zarf 93-38) Ferman Sureti İstanbul Patrikhanesinde de bulunmaktadır.

1261 senesi Cemâzi-yel-âhiresi evâilinde⁵¹ istâr buyurulmuş olan bir kıt'a Berât-ı Âli münderecâtına nazaran Ahtamâr manastırında Katogikos nâmiyle kadimden-berü Ohan⁵² râhib bilâ-berât ikamet etmekte olduğu halde vefât etmiş olduğundan sâir murahhasalıklar misillü İstanbul Ermeni Patriği tarafından istid'â ile mahsûs murahhase ta'yîn olunmadıkça kimseye murahhasalık ve katogikosluk ettirilmemek üzere ol vakit İstanbul Patriği tarafından verilen takfir üzerine sâdir olan Fermân-ı Pâdişahi mucibince fi-mâba'd katolikosluk ünvanı olmamak üzere Erzurumlu Karabet râhib murahhase ta'yîn olunmuş ve muahharen münhal vuku' buldukca olsuretle tevârih-i muhtelifede Berât-ı Aliyye verilmiş ise de 14 Cemâzi-yel-âhire 1293⁵³ târihinde yine Ermeni Patriği tarafından vuku' bulan inhâ üzerine katogikos ünvanıyla Haçadur⁵⁴ râhib bi'l-intihâb Ahtamâr Katogikosluğu'na nasb olunmuşdur. Fakat berât'ında katogikosluğun levâzımından olan "yağ" çıkarmak ve piskoposların azl ve nasbına muktedir olmak maddeleri şurûtuna derc olunmamıştır.

1279 târihinde Ermeniler'e mahsûs olarak yapılan nizâmname lâyihasının⁵⁵ ta'dil ve tashihi için Bâb-ı Âli'de teşkil olunan komisyonda Sis Katogikosluğu hakkında câri olan verâset usûlünün ilgasıyla katogikosluk münhal oldukta yalnız Sis dâiresi piksoposlarına hasredilmeyüb intihâb-ı umûmi ile katogikos nasbolunması gibi Sis'e dâir ba'zı mevâddın nizâma dergi Ermeniler tarafından istenilmiş ise de ol vakit

51 7-10 Haziran 1845.

52 Ohan: Ahtamâr Katolikosluğunda, 1825-1843 yılında bulunmuş Hovhannès V de Chatak olmağdır. (J. de Morgan, a.g.e. sf. 367).

53 7 Temmuz 1876.

54 Haçadur: Bu, Khatchatour II de Moks olmağdır. 1844-1851 yıllarında Ahtamâr Katolikosluğunda bulunmuştur. (de Morgan, 367).

55 1279/1862: 1860 yılında Ermeniler tarafından hazırlanıp, Osmanlı İmparatorluğu idaresinin tasvibinden geçerek 1862 yılında yürürlüğe giren "Ermeni milleti nizâmnamesi"dir. Bu Nizâmname ile Ermeniler'e bir nevi bağımsız bir cemaat veya devlet muamelesi yapılmıştır. Bu Nizâmname için bkz. Esat Uras, a.g.e. sf. 158-174; M. Hocaoğlu, a.g.e. sf. 27 ve Bu Nizâmname'nin Ermenice ve Ermeni Harfleri ile Türkçe basılmış tam metni İstanbul Ermeni Patrikhanesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.

1836 yılında, Rusya'da yaşayan Ermeniler için de bir "Nizâmname" hazırlanmıştır. Bununla Ermeniler kontrol altına alınmış ve siyasî otoritelerin müdâhalesine zemin hazırlanmıştır. Rusya, "Pologenia" adı verilen bu nizâmname ile, teşekkül eden "Meclis"e hükümet tarafından görevlendirilen bir memur sokuyor. Böylece serbestçe hareket etmelerini önlemiş oluyor. Bunun için Türk, Rus ve Hindistan Ermeniler'i itiraz etmişlerse de neticeyi değiştirememişlerdir. Buna rağmen İstanbul Ermeni Patrikliği, dâima, patriklerin mutlak otoritesi ile idare edilmiştir. Böylece Türkiyede bulunan Ermeniler ile Rusyadakilerin durumlarını; Rusya'nın baskısına rağmen Türkiye'nin müsâhamasını, karşılaştırmak mümkündür. (M. Ormanian, 71; ve y. a.g.d.k.)

Kozan dağları Kozanoğulları⁵⁶ yedinde bulunduğundan oraya dâir nizâma bir şey derci münâsib görülmeyüb hernevakit Kozan kıt'ası taht-ı itâat ve inzibâta alınır ise ol vakit bu misillü mevâddın nizâm-nâmeye zeyl edilmesi husûsuna karar verilmişdi. Müteâkiben fırka-yı islâhiyye ile Sis'e varılarak Kozan havâlisinin zabt ve islâhı emrinde Sis Katoğkosu Kırağos Efendi⁵⁷ ile Kozan Ermeni mu'teberânının epeyce muâvenetleri görülmüşdü. Lakin bu islâhât esnâsında Kırağos fevt olmağla yerine anı akrabasından Nikoğos nâm piskopos ol havali piskoposlarıyla mu'teberân ahâli tarafından Katoğkosluğa intihâb olunarak tanzim ettikleri mahzar⁵⁸ Bâb-ı Âli'ye takdim olunmuşdu. Ol vakit ise Dersaadet'teki Ermeni mu'teberânı iki fırka olup biri Sis Katoğkosluğuna ehemmiyet vererek dâimâ Eçmiyazın'e mürâcaât ihtiyacından kurtulmak üzere Sis manastır ve klisesini güzelce ta'mîr ve Sis ile Adana arasındaki yolu tesviye ve manastır merbutâtından olmak üzere yol üzerinde hânlar inşâ etmek fikrinde bulunub manastırın masârif-i ta'miriyesi iâneten Cânib-i Mirî'den dahi beş yük⁵⁹ kuruş kadar akçe ihşân buyurulmak gibi ba'zı müsâadât gösterilmek tasavvur olunmuşdu. Diğer fırka dahi Eçmiyazın'e hasr-ı irtibât ederek Sis Katoğkosluğunu ehemmiyetten düşürmek fikrinde olup düvel-i cenebiyyeden⁶⁰ ba'zısı dahi politikası icabınca bu fırkayı istishâb etmekte idi. Ve Eçmiyazın taraf-

56 Kozanoğulları: Arıklı oymağı kethüdalarına verilen addır. XIX. Yüz yıl başında Anıtepe'deki Kozan köyünden gelip Sis bölgesine yerleşmişlerdir. Topal Ağa'nın oğlu Yusuf Ağa, diğer kethüdaları etrafında toplayarak, Sis kasabasında bulunan Divanoğulları kethüdağının dağıtarak büyük bir derebeylik kurmuştur. Kurduğu derebeyliğe Kozanoğulları adı verilmiş ve bu bölgede Kozan diye anılmıştır. Bölgeyi ele geçirmek için, Kavalalı İbrahim Paşa ve Kıbrıs Mehmet Paşa gönderilmiş; fakat Batı Kozan'ı elinde bulunduran Çadrcı Mehmet'in kuvvetlerine yenilmişlerdir. 1865'te Derviş Paşa ve Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu Fırka-i İslâhiye, Kozanoğulları'nı dağıtarak, bölgeyi ele geçirmiştir. (Meydan Larousse, Kozanoğulları mad. İst. 1972, C. VII, sf. 524).

57 Kırağos; O zaman Sis (Kilikya) Katolikos'u olan II. Kragos olmalıdır. Katolikosluğu, 1853-1866 yılları arasındadır. (J. de Morgan, 366).

58 Mahzar: Mütaaddit imzayı havi olarak bir madde hakkında yazılıp resmi makamlardan birine verilen kâğıt, arzual hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça "huzur yeri" mânasına gelen mahzar, mahkeme sicilli, defter yerinde de kullanılmıştır. (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İst. 1972, II/301).

59 Yük: Yüzbin akçe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beş yüz kuruş yerinde de "Kese" kullanılır. (M.Z. Pakalın, a.g.e. III/639).

60 Düvel-i Cenebiyye: Bundan Rusya kasdedilmektedir. Politikası icabı, Sis'in değerini düşürüp, kendi hâkimiyeti altında bulunan Eçmiyazın'ın değerini yükselterek "otoriteyi" teke ircâ etmeyi düşünmüş olabilir. Çünkü Katolosluk makamı Ermenilerce mukaddestir. Bu makamın otoritesinden istifade ederek, Türkiye'deki Ermeniler'i, ileride Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kullanılmayı düşünmüş olabilir. Bu yolu daha sonra kullandığına şahit olacağız ki onu vesikayı takdim yazımızda ortaya koymaya çalıştık.

dâri olan iş bu fırka-yı sâniyye ol vakit Patrikhânece fırka-ı ûlâya gâlib gelerek Nikoğos'un katoğikosluğu reddolunduğundan Patrikhâne ile Sis kilisesi arasında ihtilâf ve mübâyenet zuhûra geldi. Sis piskoposları ve Kozan Ermeniler'i mu'teberânı usûl-i kadîme üzere katoğikoslarını kendüleri intihâba hakları olub Patrikhâne'nin vazifesi anların istidâlarını Bâb-ı Âlî'ye arz ile kapukethüdâhk derecesinde bir vasitadan ibaret olduğu iddia ederlerdi. Patrikhâne heyeti ise bu bâbda tevârüs usûlünün ilgasıyla intinâb-ı umûmîye mürâcaât olunmak lüzûmunu iddiâ eylerdi. Bu verâset usûlünün ilgasına dâir henüz Ermeni Nizâmnâmesi'ne bir madde zeyl edilmemiş olduğu halde ol vakit hemân Patrikhânece Nikoğos'un intihâbı hakkında olan sâlif'üz-zikr mahzar'ın red-diyle hemân intihâb-ı umûmîye mürâcaât olunmuş ekseriyet-i ârâ ile karâr altına alınmışdı. Kozan Ermeniler'i ise işin duçar-ı te'hir olduğunu görerek hemân ba'zı mu'teberân ile piskoposları manastıra duhûl eyleyub ve zeyt-i mukaddes denilen belsân yağı ile Nikoğos'un saçlarını yağlayub Katoğikosluk makamına geçürdiler ve klise emânetlerini kendüsine teslim ediverdiler. Bu muâmele Ermeni Patrikhânesi'ne pek girân geldi ise de Patrikhâne'de katoğikos aleyhine i'mâl edilecek bir kuvvet-i rûhâniyye olmadığından Patrik'in devlet sâyesinde hâiz olduğu iktidârı isti'mâl ile Nikoğos'u tazyîk ile isti'fâya mecbur eylemek üzere Dersaadet'e celb ve ihzârları Bâb-ı Âlî'den istid'â olundu. Sisli-ler'in hareketi âdet ve teâmüle müstenid olub Patrikhânece Sis hakkında mutasavver olan husûslar dahi henüz nizâmnâmelerine zeyl edilmemiş olduğu cihetle bunda devletin nizâmına muhâlif bir hareket dahi olmadığından Nikoğos hakkında bir muâmele-i tazyikiyye icrasına ber-vech-i vecibe yok iken Patrikhânece ekseriyet ile verilen kararın icrasına her nasılsa ol vakit hükûmetçe müsâade buyurularak Nikos suret-i cebriyede Dersaadet'e celb ile Patrikhâne'ye teslim ve halkında âdetâ bir cânî muâmelesi icra edildi. Ve haylı müddet İstanbul'da kaldı mevkûf tutuldu ve anın bu tarafa ihzârı üzerine Patrikhâne tarafından Miğirdiç nâmında bir murahassa Sis Katoğikosluğu kaymakamı tayin ile Sis'e i'zâm olundu ise de Sisli-ler kabul etmediği cihetle manastıra giremeyüb Ayıntab'e vardı Protestan mezhebine girdi, yakayı kurtardı. Ba'dehu Patrikhânece vuku'bulan ihtilâf üzerine mübâhasât-ı kesîre ceryânından sonra ekseriyet-i ârâ ile verilen karar mû'cibince Sis Katoğikosluğu hakkında câri olan verâset usûlüne muhâlif olarak intihâb-ı umûmîye mürâcaâtla 89⁶¹ senesinde Sis Katoğikoslar'ı neshinden olmayan diğ-er Miğirdiç⁶² nâmındaki bir piskopos Sis Katoğikosluğu'na intihâb olun-

61 89: H. 1289/M. 1872.

62 Miğirdiç: 1871-1894 tarihleri arası Sis Katolikosu Miğirdiç I Kefsizian'dır.

muş ve Patrik'in takriri üzerine isdâr buyurulan Berât-ı Âliyye'de şurût-i kadîmesi vechile "Belsân" yağı çıkarmak ve dâiresi dâhilinde olan piskoposları azl ve nasb edebilmek maddeleri dahi münderic bulunmuşdur.

Mıgırdıç bu Berât-ı Âli ile Sis'e vardıkda Kozan Ermeniler'i Fer-mân-ı Pâdişâhî'ye itâat ile hâh-nâ-hâh manastır ve kiliseyi anâ teslim etdiler ise de kendüsine rû-yi kabûl göstermedikleri cihetle Sis'de duramayûb ol vakitdenberü Haleb cihetinde dolaşmakda ve ekseriyyâ Maraş'da ikâmet eylemekde bulunmuşdur.

Eçmiyazın tarafdarânenin ber-vech-i meşrûh galebesinden istifâde etmek üzre Eçmiyazın Katoğkos'ı tarafından umûr-ı rûhâniyyeye ne-nezâret eylemek için Dersaâdet'e bir vekil gönderüb resmen Bâb-ı Âli'ye iş'âr-ı keyfiyet eyledi ise de Bâb-ı Âli tarafından kat'iyen reddolunduğu Mezâhib odasında mahfûz bulunan 85 ve 86⁶³ târihli muhâbere evrâkımda mündericdir.

Ve bir de Dersaâdet'de mevkuf olan mûmâ-ileyh Nikoğos her ne kadar Katoğkosluk'dan isti'fâ eylemek üzre ichâr olunmuş ise de isti'fâ etmeyüb halbuki anm üzerinde bu rûtbe-i rûhâniyye bâkı oldukça Mıgırdıç'ın katoğkosluğu sahîh olub olmayacağı Ermeniler arasında mebhûs-ün-anh olarak bir çoğu bundan dolayı zihinlerini şüpheden tahlis edemediklerinden Patrikhâne tarafından Nikoğos bir manastıra nefy ve hapsolunarak nihayet isti'fâya mecbur edilmişdir. Lâkin bu keşâkeşler arasında Sis Katoğkosluğu umûri münhal olmakla Kozan ve Maraş cihetlerinde pekçok Ermeniler tebdil-i mezheb ederek bir çoğu Katolik ve bir mikdârı Protestan⁶⁴ oldular. Mıgırdıç ise âciz ve müncerr kalarak 90 sene-i hieriyyesinde⁶⁵ Bâb-ı Âli'ye mahsûs adam ile takdîm eylediği arızasında Ermeniler'in Katolik mezhebine sülûkünden ve bu hâl ile yakında Sis Katoğkosluğu mahv olarak merci'yi rûhânileri Eçmiyazın'e münhasır kalacağından bahisle imtiyâzâtının tevsî'ini ve iâne-i nakdiyye ihsân buyurulmasını istid'â etmekle keyfiyyet Meclis-i Mahsû-ı Vûkelâ-yi Fihâm'da bi'l-mütâlaa icâbına bakılmak üzere Hariciye Nezâret-i Celilesi'ne havale buyrulmuş ise de anm üzerine bir muâmele cereyân etmeyüb iş hâli üzre kalmışdır.

63 85: H. 1285/M. 1868; 86: H. 1286/M. 1869. (Belgede "85 ve 86 tarihli" denilmesine rağmen, bunlar numara da olabilir).

64 Gregoryen (Lusavorçagan) Ermeniler'i Katolik ve Protestan yapmak için yoğun çalışmalar olmuştur. Bunun neticesinde, bir çoğu Katolik ve Protestan Mezheplerine girmiştir. Katolik Ermeniler'in sayısı artınca, 1830 yılında Katolik Ermeni Kilisesinin kurulmasına müsaade edilmiş; bu kuruluşu kendilerine örnek alan Protestanlar da, 1847 yılında resmen Protestan Ermeni Kilisesi'ni teşekkül ettirmeğe muaffak olmuşlardır. (M. Orpaman, a.g.e. sf. 61, 71)

65 90: H. 1290/M. 1873.

Sis Katoğikosluğu'nun ihtilâl ahvâline dolaylı ol havâlideki Ermeniler'in tebdil-i mezhebe mütemâyil olmaları Ermeni Patrikhânesi'ni dahi ziyâdesiyle müteessir etdi. Hâlbuki işi Patrikhâne dağıttı sonra da toplayamadı ve şimdi mülkiyye memurları tarafından Ermeniler hakkında eser-i sahâbet gösterilerek bu yolda işin önünü alabilmek üzere Nezâret-i âcizî'ye mürâcaat eyliyor ve mukaddemâ Sis umûrına istihkakınm fevkinde olarak pek ziyâde müdahâle etmişken şimdi Katoğikos'un müstakil olduğunu söylüyor. Hâlbuki Miğirdic'in Sis'e gidübbe manastırda ikamet ile umûr-ı mezhebiyyenin inzibâtına i'tinâ eylemesi için kendisine Patrikhâne tarafından iş'âr olundukça anın tarafından dahi ba'zı tekâlif dermeyân olunduğunu ve nihayet ya Sis'e gidübbe işinin başucunda bulunması yahud isti'fâ eylemesi Patrikhâne tarafından kendüsüne iş'âr olunmuş idüğü isti'sârât-ı vâkıadan anlaşılıştır. Hâlbuki Sis manastırı ve kilisesi şimdi küllî ta'mire muhtâc olub Miğirdic'in ise ol havâlide çendân nüfuzu olmadığı cihetle Katoğikosluk dâiresinden mikdâr-ı kifâye para celbi ile anı ta'mir edebilmesi pek müşküldür. Maamâfih bu kerre Maraş'dan merkez-i me'muriyetî olan Sis'e gelübbe orada ol havâli piskoposları ve ba'zı mu'teberânıyla birleşerek hem manastır ve kiliseyi ta'mir etmek ve hem de geçinecek kadar îrâd bulmak üzere bu esnâda da'vetnâmeler gönderilmişdi. Bu ise Haleb Vâlisi'ne mûcib-i fikr ve endişe olarak Miğirdic'in oradan kaldırılması için telgraf çekilmekle Cânib-i Bâb-i Âli'den alınan emr üzerine kendüsünü Dersâadet'e i'zâmı bâ-telgraf bildirilmişdir.

Adana Vilâyeti Vâli Vekili Akif Efendi ise bu bâbda kendüye mahsûs bir fikir ve mütâlaadadır. Şöyleki 3 Cemâziyelâhir 97 ve 1 Mayıs 96⁶⁶ târihiyle müverrahan Başvekâlet-i Celile'ye takdîm eylemiş olduğu bir kıt'a arızasının hulâsaten müeddâsında ba'zı ma'lûmât-ı târihiyyeden ve Ahtamâr ve Eçmiyazın Katoğikoslukları üzerine cereyân eden rivâyetler bir dereceye kadar o tarafa kuvvet verebiliyor ise de Sis Katoğikosluğu bir nokta-ı cismaniyye hâlinde bulunduğundan bahisle Sis Katoğikos'u Miğirdic Efendi'nin yağ çıkarmak için bu def'a Adana'ya gelerek muvakkaten Sis'e geçmek arzusunda bulunuşu üzerine mevzu'-i bahs olan müzâkerât hâlisâne ve mahremâne arasında Sis denilen memleket kabil-i medeniyye bir yer olmadığı gibi mürûr-i zemân ile manastırında ebniye ve îrâdı mahv ve harâb olduğundan Sis manastırının diğer münâsib bir mahalle nakli ve tahviline dâir ve yukâruki mütâlaa ve ma'lûmâtın icabına külliyyen mugayir olarak Miğirdic Efendi'de gördüğü meyl ve arzusunun bir derece dahâ câlib-i nâzar-ı dikkat olması üzerine

hakikat-ı efkârlarının anlaşılması için derhâl tasdik ve tasavvur ve hayâleriyle berâber vâkiâ Katoğkosluğun Haleb ve Adana gibi bir mahalde bulunmasındaki muhassenâtı irâd eylemiş ise de kendüleri Kudüs-i Şerif arzusunda bulunup hatta Haleb Vâlisi Said Paşa'nın da bu bâbda vesâtet-ı tervîciyyede bulunacağını söylemiştir. Ve bu hikâyeye etdikden sonra iktizâsına göre kendülerinin resmen istid'âya kadar sevk edilüb edilmemesi husûsunu istizân etmiştir.

Akif Efendi'nin irâd eylediği mâ'lûmât ve mütûlaa nef's'ül-emr'e çendân muvâfık görülmez. Mıgırdıç Efendi ne yolda lisân kullandı garazı ne idi bilemem. Fakat Sis manastırını diğer mahalle nakl ettiremeyeceğini kendisi ra'nâ bilür. Eğer kabil olsa Kazaz Artin gibi vaktiyle Dersaadet'te teneffüz etmiş kesân anı İstanbul'a nakl edüp Ermeni patrikliği ile birleştirerek Eçmiyazın'den külliyyen kat'-ı rişte-i taalluk ederlerdi. Ve bir müddettenberi Sis Katoğkos'u her-vech-i bâlá Maraş'da ikâmet ettiği gibi başka bir belde de dahi ikâmet edebilür. Lâkin her nerede bulunur ise bulunsun yağ çıkarmak için behemahâl Sis'e gitmeğe mecbur alacağından başka yerde ikâmeti muvakkat ve eğreti bir keyfiyyet olur. Yok eğer yağ çıkarmak için dahi Sis'e gitmeyecek olur ise ol halde Katoğkosluk lafzî murâd bir ünvândan ibâret kalur ve merâsim-i mezhebiyyenin icrâsı için Sis Katoğkosluğu müllhakâtı dahi Eçmiyazın'den yağ celbine ve piskoposluk rütbesi almak için behemehâl Eçmiyazın'e gitmeğe mecbur olacakları cihetle Eçmiyazın tarafdârlarının arzuları tamâmiyle husûle gelmiş olur. Şu hâle nazaran böyle menşe' ve gayeti mübhem ve nâ-mâ'lûm olan bir husûsda Mıgırdıç Efendi'ye resmen istid'â ettirmek üzere Cânib-i Hükûmet'den teşvîke mübâşeretî çendân münâsebet almaz.

Sis'in bir nokta-ı cismâniyye hâlinde olması mütâlaası dahi vâkiâ'ya muhâlifdir. Zirâ Ermeniler'in oldukça kesret üzere buldukları Revân ve Van taraflarına burası pek uzaktır ve bu havâli Ermeniler'i hep Türkçe tekellüm edüb⁶⁷ Ermenice bilmezler. Böyle husûslarda lisânın büyük te'siri vardır ve bir de Sis Katoğkosluğu dâiresindeki Ermeniler'in mikdarı etrâf ve civârlarındaki nüfus-i İslâmiyye'ye nisbetle ekall-i kalil

67 Yukarıdaki belgede, Sis ve çevresinde yaşayan Ermeniler'in Ermeni'ce bilmediklerinden, Türkçe konuştuklarından bahsedilmektedir. Ermeniler'in Türkçe konuşmalarını, Türk harsının te'sirinde görenler olduğu gibi (Prof. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ank. 1966, sf. 239-269; Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ank. 1970, sf. 111-112); bunların Türk soyundan geldiğini ileri sürenlerde bulunmaktadır. Ayrıca bu Ermeniler'in Hıristiyanlaşmış Türkler olduğu da iddialar arasındadır. (Nicolas Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, 291-329; Doç. Dr. M. Fahrêttin Kırzoğlu, Kars Tarihi (I. Cilt), İstanbul 1953, sf. 75-81, 91-102, 132-133, 263§264 v.s.; Kırzoğlu, Dede-Korkut Oğuznâmeleri, İst.

dir. Nefs-i Sis kazasında bulunan Ermeniler'in mikdârı üçyüz elli hâne râddesindedir. Ve bi'l-cümle Kozan sancağındaki Ermenilerin mikdârı iki bin dört yüz hâne râddesindedir. Adana sancağındaki Hıristiyanlar'ın mecmû'î bin yüz bu kadar hâne olub bunların dahi bir mikdârı Katolik veya diğer mezheplerdedir. Maraş sancağının hâvî olduğu yirmiiki bin yediyüz bu kadar hânedan ancak dörtbin altıyüz bu kadarı gayr-ı müslim olub içlerinde birazı Yahudi ve bir haylicesi dahi Ermeni mezhebinde olmayan Hıristiyanlardır. Bu sancakta Ermenilerin kesret üzere topluca buldukları yer ma'hûd Zeytun kazasıdır. Hâlbuki buradaki Ermenilerin mecmu'î bin yediyüz bu kadar hânedan ibaretdir ve Haleb Vilâyeti'nin hâvî olduğu doksanyedi bin yediyüz bu kadar hânenin seksenaltıbin beşyüz bu kadarı Ehl-i İslâm ve sekizyüze karîb mikdârı Yahudi olub bâkî onbir bin bu kadar hânesi Hıristiyan oldukları hâlde mezâhib-i adîdeyye münkasım olarak bu kısım-ı cüz'isi Ermeni'dir⁶⁸. Binâen-alâ-zâlik Sis'in Ermeniler için cismânî bir mrekez-i ictimâ' olamayacağı derkârdır. Bu cihetle Ermeniler'den dimâğî fâsîd olanlar ancak "Kürdistân" cihetine hasr-ı nazar etmektedirler. Bununla beraber ol havâlide onbeş senedenberi Katolik ve Protestan mezhepleri moda

1952; Esat Uras, a.g.e. sf. 3-15; Sadî Koçaş, Ermeniler, Ank. 1967 (II. Baskı), sf. 41-47; Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, Son Havâdis Gazetesi (Tefrika), 22, 29 Nisan, 25 Mayıs, 7 Aralık 1980; Şaban Kuzgun, Hazarların Yahudileşmesi ve Karat İnancı Üzerinde Bir Araştırma Ankara-İlâhiyat Fakültesi Doktora Tezi, sf. 132-136).

Fakat biz, hepsinin değilde, Türkçe konuşan dinî âdetlerini Türkçe ifâ eden ve Türkçe İncil'leri olan, kendini Türk sayan bir kısım Greogryen (Lusavorçagan) Ermeniler'in Türk olabileceği kanaatindeyiz. Bu konunun karşılaştırılmalı olarak ele alınması ayrı bir çalışmayı gerektirdiği ve konumuz da o olmadığı için daha fazla bir şey söylemeği zâid addediyoruz.

68 Yukarıdaki belgede, Ermenilerin buldukları yerlerin nüfusu karşılaştırılmalı olarak verilmekte ve Müslümanlar'a nisbetle çok az oldukları görülmektedir. Bu belge tanzim edildiği sırada bu yoldaki iddialar henüz bu kadar açık olarak ortaya çıkmadığı düşünülecek olursa bu belgenin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Yine Ermeniler'in meskûn oldukları yerlerin nüfusunu gösteren arşiv vesikalarının numaralarını vermekle yetiniyoruz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, 31: 1963/45-82: 2016/158-86; 2020/158-86; 18: 553/5, 6, 45, 46, 47, 48, 49, 50; 555/41; 36: 368/141-411.

Hocaoğlu, Ermeniler'in Anadolu'nun her yerine dağılmış küçük küçük azınlıklar durumunda olduklarını (a.g.e. VIII); Doç. Dr. Bayram Kodaman, en kesif oldukları Van'da bile nüfusun %20'sini teşkil ettiklerini, dağılmış oldukları her yerde ortalama %5-10 gibi çok küçük nüfusa sahip olduklarından her hangi bir anlaşmazlığın olmadığını belirtiyor (Ermeni Meselesinin Doğuşu, Yeni Çığ Der. Kasım 1981, sf. 7). Prof. A. Nimet Kurat ise, Ermeni nüfusunun 1/3'ü geçmediğini ifade etmektedir (Türkiye ve Rusya, sf. 101, 110) General Harbord Başkanlığındaki Heyet'in 1919'da verdiği raporda da Türkiye'nin hiç bir yerinde çoğunluğa sahip olmadıkları belirtilmektedir. (Pierre A. Moser, Arméniens, où est la réalité?, 1981, sf. 99; Dr. Kırzoğlu M. Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ank. 1970, sf. 123, 124) Ayrıca nüfus için bkz. Uras, a.g.e.

hükmüne girmiş olduğu cihetle günden güne Ermeniler azalmaktadır. Ve az vakit zarfında Zeytun Ermeniler'inden bir çoğu Katolik olmuşlardır. Tafsîlât-ı meşruhaya nazaran Sis Katoğkosluğu mes'alesi Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da ehemmiyetle mütâlaa olunarak bu bâbda bir hatt-ı hareket ittihâz olması elzemdir.

6 Muharrem 98 ve 27 Teşrinisânî 96⁶⁹ Târihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî

Hâme-ârâyı ta'zîm ve tefhîm olan iş bu fermannâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri medlûl-i âlisi rehin-i ikân-ı âcizânem olmuş ve tahrîrât-ı melfûfe mütâlaa edilmiştir. Hulâsa-ı meâlî Âhtamâr ve Eçmiyazın Katoğkosluklar'ının ba'zı ahvâliyle Sis Katoğkosluğu'nun ehemmiyetinden ve Sis denilen mevki'in kabil-i medeniyyet bir yer olmadığı gibi murûr-ı zamân ile manastırın da ebniye ve îrâdî mahv ve harâb olduğu cihetle bunun diğer bir mahalle nakli husûsuna dâir şimdiki Katoğkos tarafından meyl ve arzu görülmekte idüğünden bahisle bu bâbda kendülerinin resmen istid'âya sevk edilüp edilmemesi istizândan ibâret bulunmuştur. İş bu Katoğkosluklar hakkında ma'lûmât-ı târihiyye ve tetkîkât-ı resmîyyeyi hâvî olarak leffen takdîm olunan lâyhadan bi'l-etrâf rehin-i ilm-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri buyrulacağı üzere Sis manastırının âher mahalle nakli katoğkosca ba'zı mütâlaât-ı mahsûsa ve zâtîyyeden neş'et etme vâhi bir tasavvur gibi görünür. Binâenaleyh Katoğkos'un bunu istid'âya Cânib-i Hükûmet'den sevk ve teşviki mülâhaza götürür mevâddan olmasıyla Vâli Vekili'nin iş'ârına cevâben ileride mürâcaat vukuunda lâzım gelen tahkîkat icrâ ve ona göre icâbî ifâ kılınmak münâsib olacağına dâir 11 Receb 97⁷⁰ târihinde kendüsüne tahrîrât yazılmış olduğu arz ve ifâdesiyle tahrîrât-ı melfûfe-i mezkûre dahi leffen îade kılınmış olmağın.

11 Muharrem 98 ve 1 Kânûnievvel 96⁷¹ Tarihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî

Enmele-pirâ-yı ta'zîm ve ibcal olan iş bu fermannâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri meâl-i âlisi ve melfûf telgrafnâmeler müeddâsi rehin-i ikân-ı âcizânem olmuşdur. Haleb Vilâyeti Celîlesi'nin iş'ârına nazaran Sis manastırında bu def'a akt olunacak cem'iyet için gönderilen da'vetnâmelerde manastırın maddî ve ma'nevî islâh-ı ahvâlî müzâ-

69 M. 9 Aralık 1880

70 19 Haziran 1880

71 13/14 Aralık 1880.

kere olunacağı muharrer olduğu cihetle bu ictimâ' ancak kilise umûrunun tesviyesiçün olduğu anlaşılmiş ve Katoğikos'un Dersaâdet'e gelmek üzere yola çıktığı iş'ârât-ı ahîrreden müstebân olmuştur. Bu Katoğikosluğa dâir olan 24 C 97⁷² târihli fermânnâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhileri'ne cevâben lâyiha-yı mahsûsa ile arz ve iş'âr kılınan ma'lûmât-ı târihiyye ve tetkîkât-ı resmîyyeye nazaran sâlif'üz-zikr ictimâ' husûsu gerek Haleb Vilâyeti Celîlesi'nin ve gerek Adana Vâli Vekili'nin zann ve zehâbları mertebe-i ehemmiyeti hâiz görünmez ise de işin lâyiha-yı ma'rûzası gösterilen ehemmiyet cihetiyle Meclis-i Âlî'i Vükela-yı Fihâm'da arz ve amîk tetkîk ve müzâkeresi ile maslahata bir netice verilmesi men'ût-ı re'y-i âli-i hidîv-i efhamileri⁷³ olarak Katoğikos'un yola çıktığına dâir olan evrak dahi bu takımla birleştirilerek leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda.

17 Muharrem 98 ve 7 Kânûnmevvel 96⁷⁴ Târihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî

Hâme-ârâ-yı ta'zîm ve tebcil olan iş bu fermânnâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhileri me'âl-i âliyyesiyle melfûf sûret-i müeddâsi karîn-i ikân-ı âcizânem oldu. Bu bâbda evvelce takdîm-i pîşgâh-ı âli-i fahîmâneleri kılınan lâyihada arz ve iş'âr olunduğu vechile vaktiyle Eçmiyazin'den Sis'e naklonubda orada bulunan ve Ermenilerce teber-rük olunan "Kadîd El"⁷⁵ Sis'in Eçmiyazin'e rekabet edebilmek üzere yed-i iktidârıdır. Min'el-kadîm manastırda mahfûz bulunmuştur. Bu def'a Katoğikos Efendi Dersaâdet'e gelmek üzere Sis Katoğikosluk dâiresinden çıkacağı cihetle manastırda hıfz olunmak üzere alkonulması ve Sis dâiresinin hâricine çıkarılmasına Sis dâiresi Ermenileri'nin muhâlefeti tabûdîr. Katoğikosluk kürsünün mahall-i âhere nakli dahi pek müşkil bir mes'ele olarak Meclis-i Vükela'ca arz ve amîk mütâlaaya mev-kuf bir mâddedir. Ve Sis Katoğikosluğuyla Ermeni Patrikliği'nin birleşmesi dahi buna müteferi' bir mâddedir ol bâbda.

72 24 Cemazilelahir 97/M. 30 Haziran 1880.

73 Hidîv: Mısır Vâlilerine verilen ünvândır. Sadrazamlar hakkında tâzîm yerinde kullanılır. Arapça büyük vezir, baş vezir, hâkim demektir. Mısır Vâlileri Sadâret payesine hâiz oldukları için bu ünvân verilmişti. Sadrazamlar hakkında "hidîv-i efham" kullanıldığı gibi Mısır Vâlilerine "hidîv-i Mısır" da denilirdi (Pakahn, I/814).

74 M. 19/20 Aralık 1880.

75 Kadîd El: Ermeniler'i toptan Hristiyan yapan Grigor'a ait olduğu kabul edilen ve bulunduğu yere üstünlük kazandıran, mukaddes sayılan "Sağ El"dir. Bu aynı zamanda Gregoriyen Ermeniler'in "mukaddes emanet"lerindedir. Aynı anda hem Sis Katolikosluğunda hem de Eçmiyazin Katolikosluğunda bulunduğu iddia edilmiştir. (M. Ormanian, a.g.e.).

14 R. evvel 98 ve 2 Şubat 96⁷⁶ Târihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî

Âhiren Dersaâdet'e gelmiş olan Sis Katoğkos'u Miğirdic Efendi'nin Ermeni Patrikhânesi tarafından Katoğkosluk hukukuna tecâvüz vukuundan bahisle şikâyeti ve ol bâbda ba'zı ifâde ve istid'âyı hâvî rikâb-ı kamertâb-ı Cenâb-ı Mülûkâne'ye (gelerek) tanzîm ve i'tâ eylediği bir kıt'a arzuhal leffen takdîm kılınan mezkûr Katoğkosluk hakkında vâki' olan tasavvurâta dâir mukaddemâ lâyiha-yı mahsûsa ile arzolunan mütâlaât ve ol bâbda Meclis-i Âli-i Vükelâca cereyân eden müzâkerât üzerine bunun kemâ-kân hall ve mahalli-i kadîminde ibka'sı müttehiden bi't-tensîb ol vechile ifâ-yı muâmele olunması kararını hâvî cevâben şeref-vârîd olan 23 Muharrem 98⁷⁷ târîhli İrade-i Âliyye-yi Vekâletpenâhîleri'nde emr ü fermân buyurulmuş olub ber-vech-i bâlâ müşârün-ileyhin istid'âsı dahi bu karâra muvâfık görülmekle icrâ-yı muâmele-yi lâzımeye ibtidâr olunmak üzere arzuhal-i mezkûrun Hâk-i Pay-ı Hâcetrevâ-yı Hazreti Zillullah'ıye takdîmi müteveakkıf İrade-i Âliyye-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleridir ol bâbda.

76 M. 14 Şubat 1881.

77 26 Aralık 1880.